

Powstanie „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” (Ewangelickiej Gazety Gminnej dla Galicji i Bukowiny) i jej znaczenie

Idea powołania do życia „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” czyli „Ewangelickiej Gazety Gminnej dla Galicji i Bukowiny” zrodziła się w 1903 roku, gdy trwająca od końca XIX w. fala emigracji z Galicji znacząco uszczupliła liczbę żyjących tam niemieckich ewangelików gmin ewangelicko-augsburskiego i helweckiego wyznania (Evangelische Kirche Augsburgischen und Helvetischen Bekenntnisses). Niemieccy emigranci, podobnie jak Polacy, Ukraińcy i Żydzi, preferowali jako cel wyjazdu Stany Zjednoczone Ameryki, na drugim miejscu była Kanada. Osoby, które nie chciały lub nie mogły podjąć podróży za ocean, przenosiły się na Bukowinę lub do Siedmiogrodu.

W 1903 roku na Niemców galicyjskich duży wpływ miała działająca nielegalnie na terenie monarchii austro-węgierskiej pruska Centrala Pozyskiwania Niemieckich Osadników i Robotników Rolnych (Centralstelle zur Beschaffung deutscher Ansiedler und Feldarbeiter), która zachęcała do wyjazdu do Prowincji Poznańskiej i Zachodniopruskiej i udzielała takim osobom szczodrego wsparcia¹. Możliwość otrzymania ziemi na bardzo korzystnych warunkach skłaniała wielu niemieckich ewangelików z Galicji do wyjazdu do Prus.

Emigracja Niemców z Galicji przybrała w tym okresie takie poważne rozmiary, że zatroskani reprezentanci gmin ewangelickich zebrali się 6 października 1903 roku we Lwowie, aby podjąć decyzję o grupo-

¹ Por. A. Brożek, *Preußische Auswanderungsagitation unter den Deutschen in Galizien 1900–1907*, Österreichische Osthefte, t. 31 (1989), s. 238–256; W. Kuhn, *Die deutsche Auswanderung aus Galizien*, [in:] *Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch*, Hrsg. J. Krämer, Stuttgart ³1988, S. 79–80.

wym wyjeździe lub o pozostaniu w kraju. Podczas tej ważnej narady pastor ze Stanisławowa i założyciel tamtejszych-ewangelickich Zakładów², Theodor Zöckler, zdecydowanie opowiedział się za pozostaniem w Galicji. Po gorącej dyskusji udało mu się przekonać do swego stanowiska pozostałych delegatów gmin³.

Podczas tej historycznej narady Zöckler zaproponował, aby założyć specjalne ewangelickie czasopismo dla Galicji i Bukowiny, które będąc źródłem informacji i forum wymiany poglądów, stworzyć miało duchową więź między gminami ewangelickimi⁴.

Pierwszy numer „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” wydawanego jako miesięcznik przez superintendenta Hermanna Fritsche z Białej, ukazał się w lutym 1904 roku. Fritschego w redagowaniu czasopisma wspierali inni pastory oraz nauczyciele ewangelicy. Do deklarowanych przez redakcję celów należało wzmacnianie życia religijnego i moralnego galicyjskich ewangelickich gmin wyznania augsburskiego i helweckiego. Budujące artykuły o tematyce religijnej miały umacniać w wierze ewangelików, których duża część żyła *de facto* w diasporze i nie miała dostępu do regularnej opieki duszpasterskiej. Czasopismo stawiało sobie za cel przekazywanie informacji z życia kościelnego, społecznego i towarzyskiego gmin, zbliżając je w ten sposób do siebie nawzajem. Ponadto miało informować o najważniejszych wydarzeniach z życia Kościoła ewangelickiego w Austro-Węgrzech oraz na świecie. Przedmiotem uwagi redaktorów miały być także zagadnienia praktyczne, takie jak poprawa sytuacji

² Zakłady Stanisławowskie lub Zöcklerowskie (Stanislauer / Zöcklersche Anstalten) powstawały od 1891 roku na wzór instytucji socjalnych w Niemczech z inicjatywy Theodora Zöcklera, finansowane w głównej części dzięki posagowi jego żony Lillie. Składały się na nie: niemiecki dom dziecka, centrum edukacyjne i socjalne oraz zakłady rolnicze. Zakłady Stanisławowskie, będące centrum duszpasterstwa gmin ewangelicko-augsburskiego i helweckiego wyznania w Galicji i w Małopolsce, odegrały bardzo ważną rolę w życiu niemieckiej diaspory aż do przesiedlenia Niemców w grudniu 1939 roku. Por. E. Zöckler, *Geschichte der evangelischen Diaspora und der deutschen Minderheit in Galizien aus der Sicht Theodor Zöcklers*, Bd. 1–4, wyd. przez Hilfskomitee der Galiziendeutschen, Stuttgart 2010 oraz I. Röska-Rydel, *Niemiecko-austriackie rodziny urzędnicze w Galicji 1772–1918. Kariera zawodowa – środowisko – akulturacja i asymilacja*, Kraków 2011, s. 127.

³ I. Röska-Rydel, *Galizien*, [in:] *Galizien – Bukowina – Moldau*, hg.v. I. Röska-Rydel, Berlin 2002, S. 135.

⁴ O. Wagner, *Zwischen Völkern und Zeiten – Theodor Zöckler 1867–1967*, [in:] *Galizien erzählt. Heimatbuch der Galiziendeutschen*, Teil IV, hg.v. R. Mohr, Stuttgart–Bad Cannstatt 1990, S. 723–724.

gospodarczej niemieckich kolonistów oraz dobroczynność na rzecz ubogich, chorych i znajdujących się w potrzebie współwyznawców. Często zamieszczano więc kierowane do zamożniejszych ewangelików apele o darowizny na cele charytatywne. Numer „*Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina*” miał początkowo objętość 12, a potem 16 stron i kosztował w rocznej prenumeracie 2 korony⁵.

Niestety, „*Gemeindeblatt*” jest dziś czasopismem trudno dostępnym. Posiadają go nieliczne biblioteki i nigdzie nie jest ono nawet w przybliżeniu kompletne. W latach 1904–1918 periodyk ten ukazywał się pod znanym tytułem „*Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina*”, a od przełomu 1918 i 1919 roku, adekwatnie do nowych warunków politycznych, „*Evangelisches Gemeindeblatt. Organ der evangelischen Kirche A. und H. B. in Polen*”. Tytuł ten tłumaczony był urzędowo na język polski jako „*Ewangelickie Pismo Kościelne*”, co w zasadzie nie odpowiada niemieckiemu oryginałowi. Od pierwszego numeru rocznika 1907 redagowanie czasopisma i zarządzanie nim od księdza Hermanna Fritsche z Białej, który był zbyt przeciążony pracą, przejął pastor Theodor Zöckler. Warto zaznaczyć, że Zöckler jako inicjator „*Evangelisches Gemeindeblatt*” od początku ściśle z nią współpracował. Zmiana osoby redaktora spowodowała zmianę miejsca wydawania periodyku, którym w okresie od 1907 do 1939 roku stał się Stanisławów. W sumie od 1904 roku wydano 36 roczników. Ostatni numer opublikowany został w sierpniu 1939 roku. Kres ukazywaniu się miesięcznika położył wybuch drugiej wojny światowej, a następnie przeprowadzone w ramach niemiecko-sowieckiej współpracy przesiedlenie Niemców z Galicji Wschodniej do Rzeszy.

Sporządzając ten krótki przegląd historii czasopisma miałam do dyspozycji tylko roczniki od pierwszego do piątego z lat 1904–1908, które zdołałam skopiować w Austriackiej Bibliotece Narodowej w Wiedniu. Biblioteka ta posiada jeszcze roczniki 1909–1912, które w chwili pisania tego artykułu nie były dla mnie dostępne. Niestety to dla historyków oraz kulturoznawców zajmujących się Galicją znaczące czasopismo nie doczekało się digitalizacji w ramach znakomitej skądinąd biblioteki online, czyli tzw. ANNO (*AustriaN Newspapers Online*), prowadzonej przez Austriacką Bibliotekę Narodową. Biblioteka Jagiel-

⁵ „*Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina*” (dalej cyt. „*Evangelisches Gemeindeblatt*”) nr 1, Biała, luty 1904, s. 1.

łońska posiada w swych zbiorach roczniki nr 20 (1923) do nr 23 (1926) „Evangelisches Gemeindeblatt”⁶.

W latach 1904–1907 w centrum uwagi autorów, przeważnie pastorów, piszących do „Evangelickiej Gazety Gminnej”, pozostawała potępiana przez nich emigracja do Prus. Zwracali uwagę, że obietnice pruskich agentów z reguły nie sprawdzały się, a narodowe i religijne motywy wyjazdu Galicjan były nieprawdziwe, gdyż kierowała nimi chęć poprawy swej sytuacji materialnej⁷. Wspominano w tym kontekście o częstych przypadkach powrotu rozczarowanych kolonistów z Poznańskiego do Galicji i ponownego odkupywania sprzedanych uprzednio gospodarstw. Nie prowadzono jednostronnej propagandy i nie donoszono wyłącznie o porażkach emigrantów, przytaczano również przykłady powrotu wychodźców z Ameryki, którzy odnieśli tam poważne sukcesy⁸.

Dla członków gmin ewangelickich szczególnie ważna była rubryka „Z naszych gmin”, informująca w zwięzłej formie o ważniejszych wydarzeniach w poszczególnych ewangelickich ośrodkach osadniczych w Galicji. Jest ona dziś bardzo cennym źródłem informacji dla badaczy historii poszczególnych gmin i miejscowości. W pierwszym roczniku zamieszczono we wspomnianej rubryce informacje na temat 54 gmin ewangelickich. W centrum uwagi stały duże ośrodki w Białej, Czerniowcach, Lwowie i Stanisławowie. Małe gminy wspomniane były znacznie rzadziej, jednak już w pierwszym roczniku znajdujemy unikatowe zapisy na temat Dornfeldu i Hartfeldu w Galicji Wschodniej, Deutsch-Lednica koło Wieliczki, Doliny-Broczkowa, Nowego Sącza i pobliskich miejscowości Padew i Stadło⁹.

W periodyku znajdujemy na przykład ważne informacje statystyczne na temat migracji z gminy Stadło koło Nowego Sącza w 1906 roku. Według tych danych liczba niemieckich ewangelików spadła tam między 1900 i 1906 rokiem o 40% i wynosiła 600 osób. W samym tylko

⁶ W *AustriaN Newspapers Online* (ANNO) wprowadzono kilka gazet z Bukowiny jak: „Bukowinaer Post” (1893–1914), „Bukowinaer Rundschau” (1883–1907), „Czernewitzer Allgemeine Zeitung” (1904–1918), jak też gazet z Galicji np.: „Gazeta Lwowska” (1811–1848), „Lemberger Zeitung” (1812–1847), „Dziennik Krakowski”, jednak tylko roczniki 1896 i 1897, „Kurjer Stanisławowski (1900–1912) oraz „Kurjer Lwowski” (1885–1918).

⁷ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 1, Biała, luty 1904, s. 5–6.

⁸ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 10, Biała, listopad 1904, s. 112–113; „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 5, Biała, maj 1905, s. 53; „Evangelisches Gemeindeblatt”, nr 10, Biała, październik 1905, s. 120.

⁹ W roku 1903 gmina ewangelicka we Lwowie liczyła 5402 członków.

1906 roku Stadło opuściło 54 członków gminy. Z tej liczby dwie trzecie wyjechały do Poznańskiego, a jedna trzecia do Ameryki¹⁰.

Podawano także ważne informacje dotyczące finansowania środowiska galicyjskich ewangelików narodowości niemieckiej. Już w 1904 roku ukazały się roczne sprawozdania finansowe funduszu superintendenta, funduszu nauczycielskiego, dotacji parafialnych oraz Diecezjalnego Funduszu Wdowiego, a także czynnych w tym środowisku fundacji (Hönel-Stiftung). Zamieszczano również podziękowania dla osób oraz instytucji z kraju i zagranicy, wspierających ewangelicką diasporę datkami. Niekiedy były one wymieniane z nazwiska, w innych przypadkach pozostawały anonimowe¹¹.

Informacje o darczyńcach pozwalają ocenić stosunek środowiska ewangelickiego do potrzeb swej zbiorowości oraz stosunek instytucji państwowych do tej grupy ludności. Wśród darów przeważały skromne kwoty asygnowane przez członków gmin na własne cele, takie jak organizacje wieczornic, kursów biblijnych i koncertów. Spotyka się także darowizny lokalnych firm. Datki osób prywatnych były, jak wspomniano, z reguły bardzo skromne, ale zdarzały się również hojne dary, jak na przykład jednorazowa dotacja 17 000 koron dla szkoły ewangelickiej w Stanisławowie, pochodząca od członka tamtejszej gminy, który – jak poinformowano w „Gemeindeblatt” – regularnie wspierał tę placówkę¹². Warto wspomnieć, iż wsparcie finansowe z kraju i zagranicy miało wielkie znaczenie dla życia gmin ewangelickich w Galicji, gdyż było ono podstawą finansowania prywatnych szkół wyznaniowych i pensji pracujących tam nauczycieli¹³.

Na podstawie zbadanych roczników „Ewangelickiej Gazety Gminnej” z lat 1904–1908 można stwierdzić, iż autorzy artykułów zajmowali dosyć obiektywne i konstruktywne stanowisko wobec Polaków i Rusinów. I tak w 1904 roku opublikowany został artykuł zawierający apel o gruntowne uczenie się języków krajowych (czyli polskiego i rusińskiego), aby nie jawić się w życiu codziennym jako obcy. Autor tego artykułu napisał: „ludzie ucząc się drugiego języka i poznając istotę drugiego narodu, bynajmniej nie wyzbywają się własnej narodowości”, a dalej stwierdził, że w Galicji, gdzie wolno zakładać ewangelickie

¹⁰ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 2, Stanisławów, luty 1907, s. 26.

¹¹ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 1, Biała, luty 1904, s. 6.

¹² „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 1, Biała, luty 1904, s. 16.

¹³ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 1, Biała, luty 1904, s. 17.

szkoły z niemieckim językiem nauczania, nie powinno być problemu z zachowaniem niemieckości, „nawet jeżeli porządnie nauczymy się polskiego i będziemy żyć w przyjaźni z polską ludnością”¹⁴.

Na łamach czasopisma w związku z pruską agitacją na rzecz emigracji padały nadzwyczaj krytyczne uwagi pod adresem polityki pruskiej, a także austriackiej¹⁵. O wyraźnym dystansie reprezentantów Kościoła ewangelickiego w Galicji do polityki pruskiej w Poznańskim świadczą następujące słowa:

Nie ukrywamy, że u wielu z nas pruska polityka w Poznańskim nie budzi zachwytu, inaczej niż u naszych braci po drugiej stronie granicy [...]. Chyba nietrudno od strony psychologicznej zrozumieć, dlaczego my, którzy ze wszystkich sił naszego jestestwa trzymamy się ojczystego języka i walczymy wytrwale o zachowanie naszej narodowości, nie odczuwamy radości z tego, iż nasi niemieccy bracia rabują Polakom w Poznańskim ich język ojczysty w szkołach i życiu publicznym? Wszak przecież jesteśmy tu zdani na Polaków i jakże często musimy płacić za pruską politykę wobec Polaków¹⁶.

Na koniec autor artykułu z wielkim naciskiem potępił pruską politykę osadniczą¹⁷.

Jawnie krytyczny stosunek wobec pruskiej polityki w Poznańskim wywoływał niezadowolenie nie tylko w Prusach, lecz także w Austrii, na co wskazuje artykuł pod tytułem *Die Nationalitätenfrage und die Ansiedlungspolitik* (Problem narodowy i polityka osadnicza) zamieszczony w czwartym numerze „Gemeindeblatt” z 1906 roku. Czytamy tam:

¹⁴ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 9, Biała, październik 1904, s. 95–97. („Die Erhaltung der deutsch-evangelischen Kolonien in Galizien. Briefe an Lehrer N. in M.”, Teil II, von –r)

¹⁵ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 1, Biała, styczeń 1906, s. 3–6: „Unsere Stellung zur Auswanderungsfrage. Ein Wort zur Verständigung. [Teil] I.”

¹⁶ Tamże, s. 6: „Wir leugnen aber auch nicht, daß für viele von uns die preußische Politik in Posen nicht so begeisternd wirkt, wie auf unsere Brüder jenseits der Grenze [...]. Aber ist es psychologisch nicht leicht begreiflich, daß wir, die wir mit allen Fasern unseres Seins an unserer deutschen Muttersprache hängen und für die Erhaltung unseres Volkstums auf alle Weise kämpfen, kein sonderliches Gefallen daran haben, daß unsere deutschen Brüder den Polen in Posen ihre Muttersprache in Schule und öffentlichem Leben rauben wollen? Umso mehr, als wir hier auf die Polen angewiesen sind und oft genug die preußische Polenpolitik entgelten müssen?”

¹⁷ Tamże, s. 6.

Niektórzy Niemcy austriaccy, którzy wierzą, iż mają monopol na nastawienie niemiecko-narodowe, biorą nam to bardzo za złe. Rzucili się oni na Niemców galicyjskich, a przynajmniej na tutejszych pastorów, jak na zdrajców niemieckiej sprawy albo nic nie rozumiejących marzycieli, którzy nie mając pojęcia o polityce, wyrządzili wielką szkodę niemieckim interesom. Ten jednak, kto zna opinię szerokich kręgów w Niemczech i regularnie czyta niemieckie gazety, może się na takie zarzuty tylko uśmiechnąć, gdyż wie, że wielu myśli tam o tak zwanej polityce wschodnich marchii [Ostmarkenpolitik] dokładnie tak samo, jak my¹⁸.

W kwietniowym wydaniu „Gemeindeblatt” z 1907 roku inny autor stwierdził, iż poczuł się zmuszony odpowiedzieć na krytyki pod adresem Niemców galicyjskich, jakie padły w niemieckiej prasie protestanckiej, między innymi w czasopiśmie „Wartburg”. Napisał on otwarcie: „Z ludźmi, u których religia zaczyna roztapiać się w instynkcie rasowym i którzy sądzą, że niemczyzna musi działać poprzez nienawiść do innych narodów, nie możemy dyskutować”¹⁹.

W kolejnym artykule na temat wychodźstwa Niemców z Galicji, jaki ukazał się we wrześniu 1907 roku, autor wyraził troskę z powodu emigracji licznych młodych ewangelików. Ostro skrytykował przy tym postawę władz austriackich, które nie czynią nic, „aby powstrzymać emigrację niemieckich rodaków, których nasz kraj tak pilnie potrzebuje, a których odejście jest niepowetowaną stratą. Z zimną krwią pozwala się, aby rodacy pakowali się i wyjeżdżali”²⁰. Brak zainteresowania

¹⁸ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 4, Biała, kwiecień 1906, s. 40–41: „Das ist uns nun freilich von manchen österreichischen Deutschen, welche die deutsch-nationale Gesinnung gepachtet zu haben glauben, sehr übel verdacht worden. Man fiel über die galizischen Deutschen, oder wenigstens über ihre Pastoren her als über Leute, die Verräter an der deutschen Sache seien, oder als über unverständige Schwärmer, die von Politik keine Ahnung hätten und dadurch die deutsche Sache auf’s schwerste schädigten. Wer die Stimmung weiter Kreise in Deutschland selbst kennt und regelmäßig deutsche Zeitungen liest, der kann über solche Vorwürfe nur lächeln. Denn er weiß, daß viele dort über die sogenannte Ostmarkenpolitik genau so denken wie wir”.

¹⁹ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 4, Stanisławów, kwiecień 1907, s. 53–54: „Mit Leuten freilich, denen die Religion im Raceinstinkt aufgeht, die meinen, daß man das Deutschtum vor allem im Haß gegen andere Nationen betätigen müsse, können wir nicht verhandeln”.

²⁰ „Evangelisches Gemeindeblatt” nr 9, Stanisławów, wrzesień 1907, s. 120: „[...] um der Emigration deutscher Landsleute, deren das Land einst so dringend bedurfte und die es ohne Schaden zu nehmen auch heute nicht entbehren kann, entgegenzutreten. Man läßt unsere Volksgenossen kaltblütig davonziehen”.

i pasywność rządu wiedeńskiego zmuszały, zdaniem autora, Kościół ewangelicki w Galicji do podjęcia środków zaradczych, zwalczających przyczyny emigracji²¹.

Już ten krótki przegląd zawartości pierwszych pięciu roczników „Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” pozwala dostrzec rozterki, jakich doznawali reprezentanci niemieckiego Kościoła ewangelickiego w Galicji, wystawieni na ataki pochodzące zarówno z Prus jak i z Austrii. Z drugiej strony, umiarkowana postawa nie chroniła ich przed dyskredytacją ze strony polskich publicystów i polityków, traktujących niemiecki Kościół ewangelicki nader podejrzliwie.

Wydaje się, iż byłoby ze wszelkich miar pożądane, aby w badaniach regionalnych nad Galicją przełomu stuleci móc skorzystać z tak cennego źródła jak „Ewangelicka Gazeta Gminna”, które z pewnością odsłonić może wiele nieznanych faktów z życia większych i mniejszych miejscowości galicyjskich oraz oświetlić schyłkową fazę w historii małej i do dziś niezbyt znanej niemieckiej mniejszości w Galicji. W miarę kompletne roczniki „Evangelisches Gemeindeblatt” znajdują się dzisiaj w Bibliotece Martina Optiza w Herne w Niemczech (Martin-Optiz-Bibliothek, Herne), gdzie od 2011 r. przechowywane jest Archiwum Niemców Galicyjskich (Galiziendeutsches Archiv)

Słowa kluczowe: Galicja i Bukowina w pierwszej połowie XX w., czasopismo niemieckie, życie codzienne ewangelików niemieckich

Summary

Formation of “Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina” (Protestant Communal Newspaper for Galicia and Bukowina) and its importance

The monthly magazine “Protestant Communal Newspaper for Galicia and Bukowina” [German: Evangelisches Gemeindeblatt für Galizien und die Bukowina] was started in Biała in 1904 by Protestant Superintendent Hermann Fritsche in collaboration with numerous pastors of Galicia. Since 1907 pastor Theodor Zöckler of Stanisławów was responsible for the newspaper. The newspaper had great influence on strengthening the identity of Protestant society in Galicia whose existence was threatened by emigration of followers.

²¹ Tamże, s. 120.

Selected issues from the period 1904-1939 are valuable source of information for researchers into the functioning of Protestant communes in Galicia and Bukowina. Each issue provides not only detailed and precise information on the Protestant diaspora in southern Poland, but also valuable theological contribution.

Keywords: Galicia and Bukowina in the first half of the 20th century, German newspaper, everyday lives of German Protestants